

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада глобаллашув жараёнларида педагогика фанининг бугунги кундаги ҳолати таҳлил қилинди. Шунингдек, компетенцияга асосланган таълим, инклюзив таълим, рақамли педагогиканинг замонавий жиҳатларининг мазмун-моҳияти очиб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализировано современное состояние педагогики в процессе глобализации. Также раскрыта сущность современных аспектов компетентностного образования, инклюзивного образования, цифровой педагогики.

SUMMARY. This article analyzes the current state of pedagogy in the process of globalization. It also reveals the essence of modern aspects of competency-based education, inclusive education, and digital pedagogy.

ДИНИЙ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ АҒЫЗЕКИ ӘДЕБИЯТЫНДА ҚОЛЛАНЫҒЫ

Ж.Шаниязов – оқыў ислери бойынша директор орынбасары,
филология илимлери кандидаты, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: урф-одат кўшиқлари, бадик, порхон, фольклор, вариант,

Ключевые слова: традиционные песни, бадик, порхон, фольклор, вариант.

Key words: traditional songs, badik, porxon, folklore, variant.

Хэр қандай елдин мәдений тарийхы сол елдин салт-дәстүр жырларына болған қатнасы арқалы белгиленеди. Дәстүр қосықларында хэр бир халықтың этнографиялық өзгешеликлери айқын сақланады, яғный елдин дәстүр қосықларының өзи оның тарийхында қандай болғанлығын хэм қандай еллер менен қарым-қатнаста жабайыласқанлығын көрсетеди. [1.158] Салт-дәстүр жырлары түрли дәўирлерде, ел арасында түрли дин, тарийхий жағдайлар үстемлик еткен дәўирлерде пайда болған. Соның ушын да салт-дәстүр қосықлары хэр бир халықтың өмир тәғдири, жасаған жағдайы, тарийхий, дәўири, географиялық орталығы менен сабақлас болған халық өмириниң көп жыллық мәдений мийрасларының бири. Бундай тарийхий ўақиялар, әсиресе үстемлик еткен дәўирлерде пайда болған. Соның ушын да салт-дәстүр қосықлары хэр бир халықтың өмир тәғдири, жасаған жағдайы, тарийхий дәўири, географиялық орталығы менен сабақлас болған халық өмириниң көп жыллық мәдений мийрасларының бири. Бундай тарийхий ўақиялар, әсиресе үстемлик еткен динлер халық салт-дәстүр жырларында өз излерин қалдырады.

Қарақалпақ халқы арасында да отқа сыйыныў, зикир салыў, әрўақ шақырыў, адам аўырғанда хэр түрли затлар менен «қағыў» сыяқлы шаман дининен қалған айырым дәстүрлер бар болып, солардың бири бәдик пенен гүлапсан болып есапланады. Адамлар поэзияның күши менен денесине бәдик жорасы (суў шешек Ж.Ш.) шыққан баланын

жорасына, бәдин жырын жырлағанда, аўырған баланы күн батардың олдинда ортаға жатқарып қойып жамаат болып қосық айтқан. Бул бәдик жырларында бурынғы адамлардың отқа табыныўшылық дәўирин көриўге болады, [2.26] яғный зоростризм динине тийисли болған элементлерди ушыратыўға болады:

Бәдик ала,

Бәдикти көширегөр Аллатаала,

Бәдикти көширмесен Аллатаала,

Кейниннен жиберемен отлы шала

Бәдик тийкарынан адамлардың терисиниң сыртына шығатуғын жара яки сол аўрыўларды келтириўши жаман әрўақлардың аты болыўы мүмкин. Себеби төмендеги мысалда бәдинги әжели жеткенге жуқтырыў яки саған көшириў ушын айтылғанлығын көриўге болады:

Хаў бәдик, көшер болсан бийлерге көш,

Қасын қағып қабағын сүзгенге көш,

Буннан жайлаўтаппасаң мен айтайын,

Бул дүньядан гүдерин үзгенге көш.

Бәдик дәстүри жырының бир түри «гүлапсан» болып аталған. Гүлапсанда түри, мазмуны хэм айтылыўы жағынан бәдикке әдеўир уқсас болып келеди, яғный гүлапсан да бәдик сыяқлы салт-жыры болып, аўрыўды ямаса жаман арўақларды куўыўяки шығарыўушын айтылады.

Гүл-гүлапсан, гүл емес пе?

Пошша торғай шеңгелге түнемес пе?

Бес алты аўыз гүлапсан айта қойсақ,

Жымыйып аяқ уштан жөнемес пе?

Бул бәдик хэм гүлапсан салт-жырлары менен бирге арўақ шақырыў жырларын да

көриўге болады. Эрўақ шақырыў жыры туўралы профессор, Қ. Айымбетов: Адамлардың ерте замандағы түсинигинше сөз тили менен түрли қорқынышлы хайўанлар, жин шақырыў арқалы тәбият стихиясын, аўырыўды жениў, емлеў ушын түрли хәрекетлер етип поэтикалық сөз жырлап дөреткен. Бул хақындағы профессионал адамлар, олар түрли халықта хәр түрли болып аталады. Илимий тиллерде шаман, знахарь болып аталады, ал қазақша-бақсы, ал өзбеклер перихан яғный перилердің ханы, қарақалпақлар порхан, деп айтады, порханлардың хәрекетин «зикир» деп атайды. Порханлар өзиниң зикир сасыў хәрекетлерин баслар алдында қобыз шертип, жыр-жырлайды, оны жин-эрўақ шақырыў деп атайды [3.27] деп көрсетеди. Негизинен порхан термини тилимизге парсы-тәжик тиллеринен кирип, «пери», хәм «оқыў» деп аўдарылады. Порхан-аўрыўларды ырым әмеллери менен емлеўге урыныўшы тилсимши. Порханлар аурыўды жин, албаслы, пери х.т.б. фантастик жаратылыслардың тәсири деп есаплаған. Демек порханлардың ем қағыўы перилер менен де байланысly болған. Төмендеги мысалда порханлардың зикир салған ўақытлары әрўақларын шақырып айтатуғын қосық қатарларында пери терминин көриўге болады.

Қәлли көлде мәкан еткен көп пери,
Көп периниң ишиндеги көп пери,
Келгенлердиң кеўлиндегини таўып бер,
Көп периниң қолындағы кептери.

Негизинен порханлардың келип шығыўы тийкарынан шаман динине байланысly болып олардың ислам дини идеологиясына, әсиресе суфизмге кирип келип, соң хәммеси биригип бирдин, мусылман динине бириккен. (Бундай ески мийрас қалдықлары халықлардың ерте дәўирлердеги салт турмысын аңлап алыуымыз ушын зәрүр болып есапланады).

Сондай-ақ тиккелей ислам дини тәсиринде пайда болған жырлардың бири

ярамазан болып есапланады. Белгили илимпаз К.Мәмбетов бул хақында өз мийнетинде: «Хәр бир дәўир өзине тән салт-дәстүр айтысларын пайда еткен. Усының нәтийжесинде ерте дәўирлерде ислам динине сәйкес айырым қосықлар пайда болған.

Бул қосықлар тийкарынан мусылманлар байрамы курбан хайт хұрметлерине, мусылманшылықтың шәртин нәсиятларлаўға, пайғамбарларды мақтаўға бағышланған. Бул жырлар көбинше рамазан айында айтылатуғын болғаны ушын да ярамазан деп айтылып келген» деп жазады. [4.165] Демек, ярамазан жыры дәслеп динди нәсиятлаў, пайғамбарларды тәриплеў хәм т.б диний түсиникте болған:

Бурынғы пайғамбарларым кели жанған,
Кемесин тышқан тесип суўға толған,
Бир жылан үш бүкленип тығып болған
Мухаммед үмметине ярамазан.

Соң ала бул ярамаз қосықларының қосықларының мәнилери өзгерип, ондағы сюжетлер адамлар турмысы менен байланыстырылып, соля рамазан айтып барған аўылын, яки сол шаңарақ ағзаларын тәриплетуғын болған.

Мынаў үйдин ергенеш шапшақ ғана,
Үйинде бир женгем бар аппақ ғана,
Маған орамал түйипти сақлап ғана,
Мухаммед үмметине ярамазан.

Негизинен ярамазан термини тилимизге араб тилиндеги рамазан (хижрий жин есабынан 8-ши айы) хәм йа қаратпа (йа-рамазан) сөзлериниң қосындысы болып, «эй рамазан», ямаса «рамазан» деп аўдарылып, тилимизге оның фонетикалық өзгериске ушыраған формасы ярамазан халында кирген. Ярамазан ораза айының басында, ортасында хәм ақырында айтылатуғын болған.

Солай етип бундай мийрас қалдықларын изертлеў, халқымыздың сай-турмысын оңлап алыуымыз хәм оларың бурын қандай динлерге исенгенлигин билип алыуымыз ушын зәрүр болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Мәмбетов Қ. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис 1995.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы. Н. 1977.

РЕЗЮМЕ. Урф-одат кўшиқларининг келиб чиқиши ва тарихий манбалари ўрганилди. Урф-одат кўшиқлари ҳар бир халқнинг ҳаёт тақдири, яшаган шароити, тарихий даври, географик муҳити билан боғлиқ бўлган халқ ҳаётининг кўп йиллик маданий меросларидан биридир.

РЕЗЮМЕ. Происхождение и исторические источники традиционных песен были изучены. Песни обрядов и традиций являются одним из многолетних культурных наследий народа, связанных с его судьбой, условиями жизни, историческим периодом и географической средой.

SUMMARY. The origins and historical sources of traditional songs were studied. Traditional songs are one of the long-standing cultural heritage of a people connected to their life, circumstances, historical period, and geographical environment.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗБА ЕСТЕЛИКЛЕРИ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАМЫНДА ДИНИЙ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Ж.Шаниязов – оқыў ислери бойынша директор орынбасары,
филология илимлери кандидаты, доцент

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: туркий тиллар, лексика, сўзлар, ривожланиш тарихи, оғзаки нутк, терминлар.

Ключевые слова: тюркские языки, лексика, слова, история развития, устная речь, термины.

Key words: turkic languages, lexicon, words, history of development, oral speech, terms.

Хәр қандай тилдиң сөзлик қурамының тийкары сол тилдиң ийеси болған халық тарийхының жанлы дереги болып, сол халықтың өзиниң пайда болыў, қәлиплесиў, раўажланыў тарийхы менен ажыралмас байланыста раўажланады хэм сол халықтың хэм миллий өзгешеликлерин өзинде сәулелендиреди.

Қарақалпақ тилиниң өз сөзлик қатламының негизин улыўма түркий тиллерине ортақ сөзлер қурайды. Ал түркий тиллериниң сөзлик қурамы олардың аўызекки сөйлеў түринде хэм ең әййемги жазба дереклеринде сақланғанын көремиз. Бизиң дәўиримизде келип жеткен Орхон-Енисей естеликлерин дыққат пенен оқып қарағанымызда тилимиздиң олиқ қурамының сол дәўирде негизи салынғанын көриўге болады. Улыўма алғанда, Орхон-Енисей жазба естеликлер тилиниң қурамы адам атлары, лақабы, әмелин, топонимикалық атамаларды адамлардың туўысқанлық қатнасларын, диний мәнилери билдиретуғын сөзлерден ибарат. Биз булардан диний мәни аңлататуғын сөзлер хаққында сөз етпекшимиз.

Сөзлик қурамның бир бөлеги есапланған жәмийетлик турмыстың белгили тараўына тийисли қәлиплескен терминлер, солардың бири диний терминлер, қарақалпақ тилинде басқа түркий тиллер тарийхы менен тығыз байланыста пайда болғанлығын хэм раўажланғанын көриўге болады.

Бизлердиң ата-бабаларымыз дәслеппе табиат бөлеклерине сыйынып келген. Бул туўралы қазақ алымы Ш.Ұәлийханов «Ай қырғызлардың Қудайы болған, қырғызлар таза ойды көргенинде оған қарай ийелейди» [1.370] деп жазады.

Әлбетте, бул дәстүр қарақалпақларғада тийисли, яғнай таза ой шыққан ўақтында үш рет «таза айға, таза күнге жеткергенге қуллық»

деп ийиледи. Бул өткен дәўирлерде ата-бабаларымыздан қалған дәстүр хэм кейин ала мағлыўматларды ески түркий жазба естеликлерин де көриўге болады:

А: tāñri kūnin saǵ: tanrikā nomqa aruǵ dıntalarqa sujumuzny jazuqumuzny vosuju otūnmak karǵan arti.

Қудай хэм диндарлар алдында қылған гүна хэм ойынларымыздан қутылыў ушын Ай Қудайы күни тәўбеге келиў керек еди.

Демек бул мысалда ойды «Қудай» санап оған орнаған бир күни яғнай таза айдың шыққан күни, қылған гүналарынан тәўбеге келип, кеширим сораитуғынлығын айтып тур.

Араб сөзлериниң кириўи хэм өзлесиўине алып келди. Ал араб тилиниң түркий тиллерине кириўи хэм синиўи ушын тийкарғы себеп болған жағдай төмендегише еди:

Бириншиден, араб тили сол дәўир тәлим тили еди хэм медреселер салынып онда тәлим ислери алып барылды;

Екиншиден, жергиликли халыққа ислам динин енгизиўде мәжбүрий хэм материаллық жәрдем бериў усылларында пайдаланылды, яғнай, араблар ислам динин қабыл қылған адамларға хәр қыйлы материаллық, сиясий жеңилликлер берди. Олар салықлардан азат қылынды, жума намазаға барғанларға хәр қыйлы сыйлықлар береді. Нәтийжеде ислам дини жергиликли халықлар арасында синди хэм бул халықлардың тийкарғы диний исенимине ойланды. Солай етип ислам дини менен бирге араб тили де ен жайыла баслады.

Тилге басқа бир тилдиң сөзлери туўырдан-туўыры яки екинши бир тил арқалы аўысады. Ал, қарақалпақ тилине араб өзлестирмелери болса араблар менен болған тиккелей байланыс арқалы емес ал қонсылас түркий тиллери арқалы атап айтқанда өзбек тили

арқалы өзлескен болыуы мүмкін. Бул жағдайды төмендегіше көрсетсе болады:

Бириншіден, өзбек тилинде қарақалпақ тилине қарағанда араб өзлестирмелери көплек ушырасады;

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Барокстун	Боракат	Берекет
Муаллимун	Муаллим	Муғаллим
Дафтарун	Дафтар	Дәптер х.т.б.

Екиншіден, өзбек тилиндегі орай өзлестирилмелери қарақалпақ тилине қарағанда фонетикалық өзгешеликлерге өз ушыраған.

Үшіншіден, өзбек тилиндегі араб өзлестирмелериниң семантикалық өзгешеликleri дерлик аз.

Мәселен:

Араб тилинде	Өзбек тилинде	Қарақалпақ тилинде
Таўаккала («үмит етиў, исениў»)	Таваккал (қәўип, тәўекел, үмит етиў, исениў)	Тәўекел (қәўип, тәўекел)
Ахиратун (ол дүнья, ақыр заман)	Охират (ол дүнья, аўыр заман)	Ақырет (ол дүнья, ақыр заман, азап, қорлық)
Ийманун (Қудайға исениў)	Имон (исениў, Қудайға исениў)	Ийман (исениў, Қудайға исениў, уят, хүждан х.т.б)

Қандайда бир тилде халықтың сөзлери өзлеседи белгили себеплерге байланысly болады. Бир халықтың басқа бир халық пенен қандайда бир байланысқа кириўи хәм бул байланыслардың жийилениўи ямаса хәлсизлениўи лексикалық өзлесиўдин аз яки көп дәрежеде пайда болыў тәсирин тийгизип отырады. Сол сыяқлы түркий халықлардың

үстинен араблардың үстемленип етиў дәўири, динниң толық қәлиплесиўи хәм арабша сөзлердин өзлесиўи нәтийжесинде түркий тиллериниң лексикалық курамы байып раўажланды.

Демек түркий тиллериниң лексикасының раўажланыўында араб өзлестирилмелериниң орны салмақлы болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Уалийханов Ч. Собрание сочинений в 5 – томах, том I, Алма-Ата, 1961, стр. 370.
2. Хамидов Х.Х. Очерки истории каракалпакского языка. Нукус, 1974.
3. Бердибаев Р. Ежелги жазба муралар. «Әдебиет және омир», Алматы, 1964.
4. Каюмов А. Кадимият обидалари. Ташкент: Уздавнашр, 1972.

РЕЗЮМЕ. Ижтимоий турмушнинг маълум соҳасига тегишли шаклланган терминлар, шуларнинг бири диний терминлар, қарақалпақ тилида бошқа түркий тиллар тарихи билан яқин алоқада пайдо бўлганлиги ва ривожланганлиги айтилади.

РЕЗЮМЕ. Говорят, что сформированные термины, относящиеся к определенной сфере общественной жизни, одной из которых являются религиозные термины, появились и развивались в каракалпакском языке в тесной связи с историей других тюркских языков.

SUMMARY. It is said that formed terms related to a certain sphere of social life, one of which is religious terms, appeared and developed in the Karakalpak language in close connection with the history of other Turkic languages.